

Coitus w prawie małżeńskim *Tripartity* Iwona z Chartres

Coitus in the marriage law of the *Tripartite* Ivo of Chartres

ks. dr Andrzej Sacher

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID 0000-0003-2777-0411
e-mail: a.sacher@uksw.edu.pl

Streszczenie: Artykuł zatytułowany „*Coitus* w prawie małżeńskim *Tripartity* Iwona z Chartres” jest opracowaniem opartym na źródle prawa kanonicznego, które dotąd nie ukazało się drukiem. Autor, po skrótowym przedstawieniu zagadnień związanych z autorstwem, genezą i charakterystyką *Tripartity*, dokonał analizy fragmentów zawartych w prawie małżeńskim, ukazujących walor prawny aktu małżeńskiego.

Słowa kluczowe: *coitus*, małżeństwo, Iwon z Chartres, *Tripartita*

Abstract: The article entitled “*Coitus* in the marriage law of the *Tripartite* Ivo of Chartres” is a study based on a source of canon law that has not yet appeared in print. After briefly presenting issues related to the authorship, genesis and characteristics of the *Tripartite*, the author analyzed the passages contained in the marriage law showing the legal value of the marriage act.

Keywords: *coitus*, marriage, Ivo of Chartres, *Tripartite*

Treść: Wstęp. 1. Autorstwo *Tripartity*. 2. Geneza i charakterystyka *Tripartity*. 3. Walor prawny *coitus* w prawie małżeńskim *Tripartity*. Zakończenie.

Wstęp

Do czasu promulgacji pierwszego Kodeksu prawa kanonicznego w 1917 roku, w nauczaniu, sądownictwie oraz administracji Kościoła posługiwano się zbiorami prawa kanonicznego o charakterze kazuistycznym (*casus*). Część z nich miała charakter urzędowy, część prywatny. Te ostatnie również cieszyły się uznaniem, ponieważ porządkowały narastający gąszcz przepisów, które nierzadko były sprzeczne z sobą.

Do różnic przyczyniały się niewątpliwie odmienny czas i szerokość geograficzna ich powstania oraz związane z nimi różne tradycje prawne. Wszystko to w łonie jednego Kościoła. Powodowało to szereg trudności, w związku z czym podejmowano się prób uzgodnienia i ujednolicenia rozwiązań prawnych. Niewątpliwie najbardziej znana w tej dziedzinie próba, choć nie do końca udana, ale zasługująca na miano pomnikowej ze względu na swój rozmach, została podjęta przez bolońskiego teologa Gracjana, który ok. 1140 roku ukończył dzieło, które zapewniło mu wiekopomną sławę – *Discordantium canonum concordia*¹, zwane skrótowno *Dekretem*. Dokonanie to sprawiło, że z teologii wyodrębniło się prawo kanoniczne jako samodzielna dyscyplina nauk kościelnych.

Dzieło Gracjana nie było jednak oryginalne. Przed nim wielu kompilatorów podejmowało się zestawienia rozmaitych przypadków o charakterze prawnym i moralnym, których stosowanie przez analogię w podobnych przypadkach miało kształtować dyscyplinę w Kościele. W polu zainteresowania leżały również kwestie odnoszące się do spraw intymnych łączących mężczyznę i kobietę. Zbiory te zawierały przepisy uporządkowane albo chronologicznie, albo według z góry zaplanowanego systemu. Do tych ostatnich należy *Collectio trium partium*.

1. Autorstwo *Tripartity*

Autorstwo *Collectio trium partium*, określanej często jako *Collectio Tripartita* lub *Tripartita*, przypisuje się Iwonowi². Urodził się ok. 1040 roku w Chartres leżącego na terenie ówczesnego Królestwa Francji. Uzyskał wykształcenie filozoficzne i teologiczne. Był również biegły w przepisach prawa kanonicznego. Zapisał się na kartach historii jako

¹ Por. I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Warszawa 1977, s. 86.

² Por. M. BRETT, *Tripartita (Collectio)*, w: J. OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. VII, Pamplona 2012, s. 699-701; M. BRETT, *Ivo de Chartres*, w: J. OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. IV, Pamplona 2012, s. 850-852.

wybitny pisarz, prawnik i mąż stanu, co zaowocowało dużym uznaniem w oczach współczesnych mu i potomnych. Od roku 1091 aż do śmierci w dniu 23 grudnia 1115 roku był biskupem diecezji Chartres.

Iwon cieszył się tak wielkim autorytetem, że zaproponowane przez niego rozwiązania nawet w kwestiach spornych dużej wagi były uznawane za wiążące. Cechowały go stanowczość i umiar³. Znalazło to swój wyraz w jego obszernej korespondencji, w której opowiadał się za złagodzeniem stosunków między Kościołem a państwem, przy równoczesnym uznaniu dla idei wzmocnienia władzy jurysdykcyjnej papieża i zasadniczych postulatów reformy papieża Grzegorza VII (1073-1085). Był jednak przeciwny zbytnej koncentracji władzy papieskiej kosztem uprawnień biskupów i wielowiekowej tradycji lokalnego Kościoła. Myśli te przyświecały Iwonowi podczas tworzenia kolejnych zbiorów prawa kanonicznego⁴.

Co do samej pracy nad powstaniem zbioru nie wyklucza się, że została ona w całości wykonana przez samego Iwona, jednak obszerność materiału prawnego pozwala również domniemywać, że mógł posiłkować się pomocą uczniów lub współpracowników kierowanych bezpośrednio przez niego samego podczas wykonywanej przez nich kwerendy i porządkowania zebranego materiału⁵.

2. Geneza i charakterystyka *Tripartity*

Zapotrzebowanie na nowy zbiór wynikało z faktu anachroniczności rozpowszechnionego dotąd *Dekretu* Burcharda z Wormacji oraz ze zbytowego rygoryzmu zbiorów reformy gregoriańskiej, która napotkała na największy opór właśnie na terenach ówczesnej Galii. Działalność kompilatorska tego regionu należała do jego znamienitej tradycji⁶. Jednak największą rolę odegrały, uchodzące za

³ Por. P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*. T. 1, cz. 1., *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Lublin 1998, s. 69-70.

⁴ Por. I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki...*, s. 80-81.

⁵ Por. P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego...*, s. 70; I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki...*, s. 81.

⁶ Por. I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki...*, s. 80.

najwybitniejsze, kolekcje przypisywane Iwonowi z Chartres. One też są zaliczane do najbardziej wpływowych spośród francuskich systematycznych zbiorów ustaw kościelnych powstałych przed *Dekretem* Gracjana⁷.

Collectio trium partium została skompilowana w Galii w latach 1093-1094. Jest pierwszą chronologicznie kolekcją spośród trzech, których autorstwo przypisuje się Iwonowi z Chartres. Każda kolejna – *Decretum*⁸ i *Panormia*⁹, stanowią jak gdyby kolejną redakcję jego zamysłu stworzenia zbioru prawa kanonicznego, który byłby dostosowany do potrzeb Kościoła galijskiego. Iwon chciał dać biskupom zbiór, który zastąpiłby dotychczas będące w użyciu. Postawił sobie za cel ujednolicenie przepisów dotyczących dyscypliny kościelnej, a także całościowe ujęcie wszystkich aktualnych problemów, którymi interesowali się jemu współcześni. Przystępność zbioru w zakresie jego użytkowania miała być zagwarantowana przez zastosowanie jasnej systematyzacji przepisów¹⁰.

Tripartita odegrała wiodącą rolę przed upowszechnieniem się dzieła Gracjana również w Kościele na terenie ziem polskich¹¹. Skąpe wiadomości na temat najstarszego poświadczanego w źródłach synodu legackiego z 1103 roku, skłoniły P. Davida (1882-1955) – francuskiego księdza wykładowego w okresie międzywojennym na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie – do sformułowania hipotezy o przywiezieniu na ten synod *Tripartity* przez legata papieskiego Galona, który należał do grona uczniów i współpracowników Iwona

⁷ Por. *tamże*.

⁸ Powstało ok. 1094 roku najobszerniejsze spośród wszystkich trzech dzieł, a zarazem najobszerniejszy zbiór przepisów prawa kanonicznego z okresu przed *Dekretem* Gracjana. Tekst *Dekretu* Iwona z Chartres jest dostępny w: *Patrologia Latina* 161, 47-1036. CH. ROLKER, *Decreto de Ivo de Chartres*, w: J. OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. II, Pamplona 2012, s. 972-974.

⁹ Datowana na lata 1094-1095 i jest skrótem *Dekretu* Iwona z Chartres. Tekst w: *Patrologia Latina* 161, 1038-1344. M. BRETT, *Panormia*, w: J. OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. V, Pamplona 2012, s. 890-892.

¹⁰ Por. I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki...*, s. 81.

¹¹ Por. *tamże*.

z Chartres. Legat ten miał dla wzmocnienia karność duchowieństwa i autorytetu papieża przybyć do Polski i polecić skopiowanie *Tripartity* dla każdego z polskich biskupów¹². Pokłosiem miałyby być dwa znane i zachowane manuskrypty przechowywane w bibliotekach kapituł krakowskiej¹³ i gnieźnieńskiej¹⁴. Najnowsze ustalenia na temat obu manuskryptów poczynili M. Brett oraz P. Nowak. Z ich badań wynika, że kodeksy te nie posiadają wspólnego archetypu. Kodeks gnieźnieński jest związany z południowoniemiecką tradycją, zaś krakowski – z tradycją normandzką z rejonu Fécamp lub austriacką z rejonu Vorau w Styrii¹⁵. W związku z tym, mimo szerokiego rozpowszechnienia się tej niepewnej informacji¹⁶, należy traktować ją z dużą dozą ostrożności. Nie można jednak wykluczyć z całą pewnością, że Galon nie przywiózł ze sobą *Tripartity*, której kopia czy kopie nie zachowały się.

Dotąd pierwszy chronologicznie zbiór Iwona nie doczekał się publikacji drukiem. Natomiast jest on stopniowo opracowywany przez M. Brett'a oraz P. Nowaka i opublikowany w wersji elektronicznej jako prototyp¹⁷.

Pierwotna wersja *Tripartity* (*Tripartita A*) Iwona z Chartres, która posłużyła mu za źródło do *Dekretu*, nie zachowała się. Złożona była z dwóch części. Dopiero druga jej redakcja (*Tripartita B*) licząca trzy

¹² Szerzej na temat jego misji legackiej w Polsce w: M. KOSONOWSKI, *Legacja Gwalona z Beauvais w Polsce w 1103 roku*, Roczniki Historyczne 81 (2015), s. 57-85.

¹³ Kraków, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. MS KP 84.

¹⁴ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Biblioteka Katedralna, sygn. MS 25.

¹⁵ Por. M. KOSONOWSKI, *Legacja Gwalona...*, s. 77; P. NOWAK, *The manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland*, w: B.C. BRANSINGTON, K.G. CUSHING (red.), *Bishops, Texts and the Use of Canon Law around 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, London – New York 2008, s. 91-99.

¹⁶ Por. P. NOWAK, *Legacja Galona, biskupa-elekta Beauvais do Polski w 1104 roku i „Collectio tripartita”*, Przegląd Historyczny CV (2014) z. 3, s. 431 wraz z szeroką literaturą podaną w przyp. 30.

¹⁷ https://ivo-of-chartres.github.io/tripartita/trip_a_1.pdf [dostęp 24.03.2025]
[https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,_Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex-Decretis_Romanorum_Pontificum_\[01\],_LT.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,_Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex-Decretis_Romanorum_Pontificum_[01],_LT.pdf) [dostęp 24.03.2025].

części przetrwała do naszych czasów w podstawie rękopiśmiennej. Z tego wynika prosty wniosek, że nazwa zbioru musiała powstać później niż *Dekret*, który został streszczony w trzeciej części *Tripartity*.

Część pierwsza ułożona chronologicznie zawiera 655 dekretów papieskich, począwszy od papieża Klemensa I (91-101) do papieża Grzegorza II (715-731), pogrupowane w 56 tytułach. Pochodzą one ze *Zbioru Pseudoizydora* oraz innych bliżej nieznanych kolekcji. Po nich w 11 tytułach zostały zawarte listy św. Bonifacego, biskupa Moguncji (ur. ok. 673, zm. 754) oraz dekretały papieskie począwszy od Grzegorza III (731-741) do papieża Urbana II (1088-1099) zaczerpnięte ze zbioru brytyjskiego¹⁸.

W części drugiej *Tripartity* zostało przedstawione w porządku geograficzno-chronologicznym 789 fragmentów kanonów soborów i synodów Wschodu, Afryki, Galii i Hiszpanii. One również zostały w przeważającej części zaczerpnięte ze *Zbioru Pseudoizydora*. Część ta zawiera również zdania wschodnich pisarzy kościelnych, fragmenty reguł monastycznych Zachodu oraz pisma Ojców Kościoła¹⁹.

Część trzecia omawianej kolekcji stanowi swego rodzaju streszczenie *Dekretu* Iwona i grupuje w 29 tytułach w porządku systematycznym fragmenty pism Ojców Kościoła oraz przepisów prawa rzymskiego. Jest ona stworzona na wzór podręcznika prawa kanonicznego²⁰.

3. Waler prawny *coitus* w prawie małżeńskim *Tripartity*

Przepisy dotyczące prawa małżeńskiego w *Collectio trium partium* zostały zawarte w drugiej jej części w tytule 15. *De coniugiis*. Całość liczy 109 fragmentów, które znajdują swoje miejsce również w ósmym tytule *Dekretu* Iwona z Chartres²¹. Zostały zestawione teksty

¹⁸ Por. I. SUBERA, *Historia źródeł i nauki...*, s. 81; P. HEMPEREK, W. GÓRALSKI, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego...*, s. 70; P. NOWAK, *Legacja Galona...*, s. 432.

¹⁹ Por. P. NOWAK, *Legacja Galona...*, s. 432.

²⁰ Por. *tamże*.

²¹ Por. *Tripartita B, with concordance to Ivo, „Decretum”*, w: https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex_Decre-

traktujące o ważności małżeństwa uzależnionej od spełnienia określonych warunków, zwłaszcza braku przeszkód. Kolejne zagadnienie dotyczy zgody i konsensu małżeńskiego. Podkreślono, że wyrażenie zgody na małżeństwo pod wpływem przymusu lub symulacji stanowiły powód do uznania jego nieważności. Następnie zaakcentowano kwestie związane z realizacją istotnych obowiązków małżeńskich, za które uznano przede wszystkim wzajemną miłość, wierność, wspólnotę życia i dbałość o dobro małżonka. Mają również obowiązek zrodzenia i wychowania potomstwa. Wreszcie pośród najistotniejszych zagadnień, podkreślona została nierozzerwalność małżeństwa, a separację dopuszczano jedynie z poważnych przyczyn, jak np. cudzołóstwo²². Przedmiotowa kwestia związana z walorem prawnym pożycia (*coitus*) znalazła swoje miejsce w 14 fragmentach 15. tytułu *Tripartity* – *De coniugiis*.

Pierwszy z nich może wzbudzić zaskoczenie, gdyż dotyczy nocy poślubnej. Iwo z Chartres we fragmencie szóstym, który został przypisany czwartemu synodowi w Kartaginie wedle *Collectio Hispana*, a pochodzącemu z synodu w Galii, który odbył się ok. 475-485 roku²³ zawarł następującą treść:

B 15, 6: Z synodu Kartagińskiego IV, rozdział XIII. Kiedy pan i panna młoda otrzymają błogosławieństwo, niech tej samej nocy trwają w dziewictwie (niewinności) ze względu na szacunek dla błogosławieństwa²⁴

Narzeczeni, gdy mają być pobłogosławieni przez kapłana, niech zostaną przedstawieni przez swoich rodziców lub družbów. Gdy otrzymają błogosławieństwo, te same nocy, ze względu

tis_Romanorum_Pontificum_[09],_LT.pdf [dostęp 24.03.2025].

²² Por. B XV *De coniugiis*, w: https://ivo-of-chartres.github.io/tripartita/trip_b_b.pdf [dostęp 24.03.2025].

²³ Por. IV SYNOD KARTAGIŃSKI, *Dawne Statuty Kościoła*, w: A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Synody i kolekcje praw. Tom VI. Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, Kraków 2011, s. 261-261.

²⁴ Tłumaczenie J. Afonin.

na uszanowanie owego błogosławieństwa, niech pozostają w czystości²⁵.

Zgodnie z przytoczoną dyspozycją nakazywano nowo zaślubionym, aby z uwagi na szacunek dla otrzymanego przy zawarciu sakramentu błogosławieństwa powstrzymali się od konsumpcji małżeństwa w noc poślubną zachowując wstrzemięźliwość seksualną. Przytoczony fragment znalazł również swoje miejsce w pozostałych dwóch zbiorach Iwona oraz w *Dekrecie Gracjana*²⁶.

Kolejny fragment dotyczy kwestii współżycia i jego natury związanej z pożądliwością uznawaną jako haniebną:

B 15, 16: *To samo dotyczy małżeństwa i pożądania. Że prawa wynikające z zawartego małżeństwa pozostają zawsze między żyjącymi*

Podobnie to samo. O potrójnym dobru małżeństwa. Dlatego też całe dobro małżeństwa zostało wypełnione w rodzicach Chrystusa: potomstwo, wiara, sakrament. Jako potomstwo poznaliśmy samego Pana, wiarę, ponieważ nie ma w niej żadnego cudzołóstwa, sakrament, bo nie ma w nim żadnego rozwodu. Nie było tam tylko współżycia małżeńskiego, ponieważ nie mogło ono powstać w ciele z grzechu bez haniebnej pożądliwości ciała, która powstaje z grzechu, a bez której Ten, który miał być bez grzechu, chciał być poczęty²⁷.

²⁵ Por. IV SYNOD KARTAGIŃSKI, *Dawne Statuty Kościoła...*, s. 271. B 15, 6: „*Ex concilio Cartagin' IIII, cp. xiii. Quod sponsus et sponsa cum benedictionem acceperint, eadem nocte pro reuerentia benedictionis in uirginitate permaneant*. Sponsus et sponsa cum benedicendi sunt a sacerdote a parentibus a paranympis offerantur. Qui cum benedictionem acceperint eadem nocte pro reuerentia benedictionis in uirginitate permaneant”.

²⁶ Por. *Dekret Iwona* (dalej ID) 8, 6b; *Panormia Iwona* (dalej IP) 6, 32b; *Dekret Gracjana*, część II (dalej C.) c. 5, C. XXX, q. 5; *Dekret Gracjana*, część pierwsza (dalej D.) c. 33 (87) D. XXIII.

²⁷ Tłumaczenie J. Afonin. B 15, 16: „*Idem de nuptiis et concupiscentia. Quod inter uiuentes semper maneant semel inita iura nuptiarum. Item ibidem. De tripertito bono nuptiarum Omne itaque nuptiarum bonum impletum est in illis parentibus Christi, proles, fides, sacramentum. Prolem cognoscimus ipsum Dominum, fidem quia nullum adulterium, sacramentum quia nullum diuortium. Solus ibi nuptialis concubitus non fuit, quia in carne peccati fieri non poterat sine pudenda*

Przy okazji omówienia potrójnego dobra małżeństwa na przykładzie rodziców Chrystusa stwierdza, że współżycie małżeńskie z natury swojej jest wynikiem „haniebnej pożądliwości ciała”. Zatem to, że Chrystus miał zostać poczęty bez grzechu, dokonało się to bez współżycia.

Podążając do aktu małżeńskiego w czasach Iwona, a ściślej do towarzyszącej mu rozkoszy, miało swoje skutki również w odniesieniu do nawiedzania świątyń. Kwestia ta została poruszona w dwóch fragmentach:

B 15, 51: *Tamże. Mężczyzna, który śpi z żoną, nie powinien wchodzić do kościoła, jeśli nie umyje się wodą*

Mąż, który odbył stosunek z żoną, nie powinien, jeśli się nie obmyje wodą, wchodzić do kościoła, a nawet obmyty nie powinien od razu wchodzić do kościoła²⁸.

B 15, 52: *Tamże. O tym samym.*

U Rzymian od najdawniejszych czasów był zwyczaj, żeby po stosunku z własną żoną starać się o oczyszczenie przez kąpiel i z poszanowaniem wstrzymać się od wejścia do świątyni. Mówiąc to, nie uważamy pożycia małżeńskiego za grzech: ponieważ prawowity stosunek małżeński nie może się odbyć bez rozkoszy ciała, należy wstrzymać się od wejścia do świętego miejsca, bo sama rozkosz w żaden sposób nie jest bez winy²⁹.

concupiscentia carnis que accidit ex peccato, sine qua concipi voluit qui futurus erat sine peccato”. Por. ID 8, 15; IP 6, 30; c. 10, C. XXVII, q. 2.

²⁸ Por. I. SALAMONOWICZ-GÓRSKA, *Beda Czcigodny. Dzieje Kościoła Angłów. Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. LXXIV, Warszawa 2020, s. 74. B 15, 51: „Item. Quod uir cum uxore dormiens ecclesiam intrare non debet nisi lotus aqua. Vir cum propria coniuge dormiens nisi lotus aqua ecclesiam intrare non debet, sed neque lotus statim intrare debet” (I, 27). Por. B 1, 55, 74a; ID 8, 88c; c. 7a, C. XXXIII, q. 4.

²⁹ Por. I. SALAMONOWICZ-GÓRSKA, *Beda Czcigodny...*, s. 75. B 15, 52: „Item. De eodem. Romanorum semper ab antiquioribus usus fuit post admixtionem proprie coniugis et lauachri purificationem querere et ab ingressu ecclesie reuerenter abstinere. Nec hoc dicentes culpam deputamus esse coniugium, sed quia ipsa licita commixtio coniugis sine uoluntate carnis fieri non potest, a sacri loci ingressu

Zatem widać, że choć nie uznawano wówczas prawowitego aktu małżeńskiego za grzech sam w sobie, to jednak mężczyzna stawał się nieczysty wskutek doznawanej podczas współżycia rozkoszy seksualnej. Ta bowiem była uznawana za wynik grzesznej pożądliwości. O ile w drugim z powyższych fragmentów na ten temat jest mowa o całkowitym powstrzymaniu się od wejścia do świątyni, o tyle w pierwszym fragmencie, o mniej rygorystycznym wydzwiku, zezwala się mężczyźnie na wejście do kościoła po wcześniejszym obmyciu się wodą. Zastrzega się jednak, bez doprecyzowania czasu, jaki po tym obmyciu ma upłynąć, aby „nie od razu” wchodzić do świątyni. Warto zaznaczyć, że przepisy te nie dotyczą kobiet.

W podobnym tonie na temat oceny aktu małżeńskiego wypowiada się Iwon cytując Augustyna z Hippony:

B 15, 82: Augustyn z Hippony, Wartości małżeństwa. Jeśli małżonkowie współżyją w celach innych niż prokreacja, małżeństwo jednak chroni ich przed cudzołóstwem lub nierządem

Cokolwiek małżonkowie czynią nieskromnego, niewstydlwego i nikczemnego, jest winą ludzi, a nie małżeństwa. Apostoł nie nakazuje nieumiarkowanego wypełnienia powinności małżeńskiej. Wyrozumiale zezwala na stosunki małżeńskie, które nie zmierzają do zrodzenia potomstwa. Choć złe obyczaje skłaniają męża i żonę do takiego obcowania, to jednak małżeństwo chroni zaślubionych przed cudzołóstwem albo rozpustą. Wymienione współżycie nie jest dozwolone z powodu małżeństwa, ale toleruje się je ze względu na małżeństwo. Małżonkowie więc są winni sobie wierność we współżyciu mającym na celu wydanie potomstwa. Jest to pierwsza społeczność rodzaju ludzkiego w tym śmiertelnym życiu. Mąż i żona dla uniknięcia niedozwolonych stosunków są zobowiązani do wzajemnej służebności, aby wesprzeć swą słabość. Owa pomoc jest tak niezbędna, że choćby jeden ze współmałżonków miał

abstinendum est, quia uoluptas ipsa esse sine culpa nullatenus potest” (I, 27). Por. B 1, 55, 74b; ID 8, 88d; c. 7b, C. XXXIII, q. 4.

upodobanie do stałej powściągliwości, może ją zachować tylko za zgodą drugiej strony³⁰.

Iwon powołuje się na Ojca Kościoła, który w dziele „Wartości małżeństwa” (5, 6-6, 6) ocenia, że akty między małżonkami z ludzkiej winy są nieskromne, pozbawione wstydlivosti i haniebnie oraz na św. Pawła Apostoła, który w 1 Kor 7,5 daje wskazówki dotyczące małżeństwa. Apostoł wskazuje, że nie nakaz a wyrozumiałość dyktują wskazówkę, by małżonkowie nie stronili od siebie, z wyjątkiem krótkiego czasu poświęconego na modlitwę i to za obopólną zgodą. Zaleca więc oddawać się sobie nawzajem, by w przeciwnym razie nie narażali się na szatańską pokusę.

Iwon za Augustynem podkreśla, że małżeństwo nie tyle jest podstawą prawa do współżycia, ale właśnie ze względu na nie prawo to przysługuje małżonkom. Akt małżeński ma na celu ochronę przed rozpustą i cudzołóstwem i nie wymaga się, aby każdy z nich był ukierunkowany na poczęcie dziecka. Równocześnie przypomina o konieczności zachowania wzajemnej wierności we współżyciu ukierunkowanym na zrodzenie potomstwa. Następnie wskazuje, że te powinności (służebności) małżeńskie mają chronić przed niedozwolonymi kontaktami seksualnymi i stanowić uśmierzenie pożądliwości, którą określa jako słabość. Ten małżeński obowiązek zabrania stałej

³⁰ Por. A. ECKMANN (red.), *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, Lublin 2003, s. 82-83. B 15, 82: „*Augustinus de bono coniugali. Quod si coniuges preter causam procreandi sibi commisceantur, nuptie tamen ab adulterio seu fornicatione defendunt. Quicquid inter se coniugati immodestum, inuerecundum, sordidum gerunt, uicium est hominum non culpa nuptiarum. Iam in ipsa quoque immoderata exactione debiti carnalis quam eis non secundum imperium precepit, sed secundum ueniam concedit apostolus, ut etiam preter causam procreandi sibi misceantur, etsi eos prauis moribus ad talem concubitum impellunt, nuptie tamen ab adulterio seu fornicatione defendunt. Neque illud propter nuptias admittitur sed propter nuptias ignoscitur. Debent ergo sibi coniugati non solum ipsius sexus sui commiscendi fidei liberorum procreandorum causa, quia prima est humani generis in ista mortalitate societas, uerum etiam infirmitatis inuicem excipiende ad illicitos concubitus euitandos mutuam quodammodo seruitutem, ut etsi alteri eorum continentia perpetua placeat, nisi ex alterius consensu non possit*”. Por. ID 8, 234; IP 6, 26; c. 3, C. XXXII, q. 2.

wstrzemięźliwości seksualnej bez zgody współmałżonka. Stwierdzenie to pokazuje, że nie wyklucza zawieszenia realizacji tego obowiązku za zgodą drugiej strony.

W tym samym duchu wypowiada się w 53. fragmencie:

B 15, 53: *Kobieta nie powinna składać żadnych ślubów bez upoważnienia męża*

Jest rzeczą oczywistą, że prawo w taki sposób chciało, żeby kobieta była zależna od męża, że żadne jej ślubowania, jakie uczyniła ze względu na wstrzemięźliwość, nie muszą być przez nią wypełniane, o ile nie zezwolił na nie mąż stając się niby ich autorem. Bo kiedy nawet stało się winą męża, jeżeli najpierw zezwolił, potem zaś zabronił, to nawet w tym wypadku nie twierdzi, żeby kobieta wypełniała to, co ślubowała dlatego, że poprzednio mąż jej na to zezwolił. Stwierdza, że winę ponosi mąż, ponieważ zabronił tego, na co poprzednio się zgodził. Przez to wszakże nie dał pozwolenia żonie, nawet gdy mąż najpierw się zgodził, potem zaś zostałby wzgardzony, jeśliby zabraniał³¹.

Ponownie w oparciu o nauczanie Augustyna z Hippony, zawarte w dziele „Problemy Heptateuchu” (4, 59, 3), wskazuje, że śluby wstrzemięźliwości seksualnej mogą być złożone przez kobietę tylko za zgodą męża. Co więcej, mąż może nawet zmienić zdanie w tej kwestii i choć winą za to obarcza się jego samego, to w zaistniałej

³¹ Por. E. STANULA, Św. Augustyn. *Problemy Heptateuchu. Część pierwsza. Księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, t. XLVI, Warszawa 1990, s. 288. B 15, 53: „*Item. Quod a femina nulla uota reddenda sint nisi quorum uir auctor fuerit permittendo. Manifestum est ita uoluisse legem feminam sub uiro esse, ut nulla uota eius que abstinentie causa uouerit reddantur ab ea, nisi auctor fuerit permittendo. Nam cum ad peccatum eiusdem uiri pertinere uoluerit si prius permiserit et postea prohibuerit, etiam hoc tamen non dixit ut faciat mulier quod uouerit, quia permissa iam prius a uiro fuerat, uiri dixit esse peccatum, quia abnuuit quod prius concesserat, non tamen mulieri uel ex hoc permissum dedit, ut cum prius uir ei concesserit, postea si prohibuerit contemnatur*”. Por. ID 8, 98b; IP 7, 48; c. 11, C. XXXIII, q. 5.

sytuacji nie poleca się kobiecie przestrzegać ślubu czystości w oparciu o wcześniejszą zgodę męża. Podkreśla więc wyższość obowiązku powinności małżeńskiej nad obowiązkiem wynikającym ze ślubu czystości złożonym za zgodą męża.

Pożycie małżeńskie może jednak zostać zawieszone na określony czas w szczególnych przypadkach. Jeden z nich został opisany we fragmencie 50.:

B 15, 50: *Beda Czcigodny, Dzieje Kościoła Anglów, Księga I, rozdział XLIV. Grzegorz odpowiada Augustynowi. Mężczyzna nie powinien zbliżyć się do kobiety, aż ta odstawi od piersi dziecko, także matki nie powinny oddawać swoje dzieci na wychowanie innym kobietom.*

Do współżycia z żoną mąż nie powinien przystępować do czasu aż dziecko nie zostanie odstawione od piersi. Pojawił się w obyczajach małżeńskich przewrotny zwyczaj, że kobiety nie chcą karmić urodzonych dzieci, lecz przekazują je innym kobietom do karmienia, wydaje się, jest to wynikiem niepowściągliwości, ponieważ, lekceważąc karmienie dzieci, nie chcą się opanować³².

W opisanym przypadku nakazuje mężczyźnie powstrzymać się od kontaktów seksualnych z żoną, aż dziecko zostanie odstawione od piersi. Idąc za spekulacją Bedy Czcigodnego, Biskup Chartres najwyraźniej podziela podejrzenie, że w takich okolicznościach niektóre kobiety z powodu nieopanowanej żądzy seksualnej, której nie mogłyby zaspokoić w okresie karmienia piersią, w ogóle nie podejmują się tej powinności względem własnego dziecka. Oddają je na wykarmienie

³² Tłumaczenie J. Afonin. „*Beda in hystoria Anglorum, libro i, cp. xliiii. Gregorius respondet Augustino. Quod uir ad enixe mulieris concubitum accedere non debet, quoadusque ablactetur, quod gignitur, et quod matres filios quos gignunt aliis mulieribus ad nutriendum non tradant. Ad enixe mulieris concubitum uir suus accedere non debet, quoadusque quod gignitur ablactetur. Praua autem in coniugatorum moribus consuetudo subrepsit, ut mulieres filios quos gignunt nutrire contempnant, eosque aliis mulieribus ad nutriendum tradant. Quod uidelicet sola causa incontinentie uidetur inuentum*”. Por. B 1, 55, 72; ID 8, 88a; c. 4, D. V.

innym kobietom, przez co obchodzą ów zakaz współżycia w okresie laktacji, który to może trwać nawet kilka lat.

Niezdolność do podjęcia współżycia małżeńskiego po stronie mężczyzny również była regulowana prawem i pociągała za sobą skutki prawne. Problem ten został poruszony w 48. fragmencie omawianego rozdziału *Tripartity*:

B 15, 48: *Kodeks, księga V, rozdz. XIX, tytuł X. Co należy zrobić, jeśli mąż nie może współżyć z żoną przez okres nawet dwóch lat*
Jeżeli mąż nie jest w stanie współżyć z żoną przez dwa kolejne lata od początku małżeństwa z powodu naturalnej słabości, kobieta lub jej rodzice mogą rozwieść się z mężem bez obawy utraty posagu³³.

Iwo z Chartres przytacza w powyższym cytacie fragment konstytucji cesarza Justyniana (527-565), ogłoszonej w grudniu 528 r. Zgodnie z dyspozycją cesarza, niezdolność do odbycia aktu małżeńskiego po stronie mężczyzny, która wynika z jego „naturalnej słabości” i która utrzymywała się przez okres dwóch lat od zawarcia małżeństwa, upoważniała małżonkę lub teściów mężczyzny do jednostronnego oświadczenia o rozwodzie (*repudium*)³⁴. Równocześnie taka impotencja została uznana za wystarczającą podstawę prawną, aby kobieta nie utraciła posagu, chociaż nawet jednostronnie zrywała wspólnotę małżeńską z podanej przyczyny.

Kwestia impotencji została również poruszona we fragmencie 69:

B 15, 69: *Hinkmar, arcybiskup Reims. O połączonych małżeństwach, jeżeli nie mogą współżyć*

³³ Tłumaczenie J. Afonin. B 15, 48: „*Codicum libro v, cp. xix, titulo x. Quid faciendum sit si maritus usque ad duos annos cum uxore sua coire non possit. Si maritus uxori ab initio matrimonii usque ad duos continuos annos computando coire minime propter naturalem imbecillitatem ualeat, possit mulier uel eius parentes sine periculo dotis amittende repudium marito ducere*”. Por. ID 8, 79; IP 6, 113. W istocie podany fragment jest wyjęty z rozdziału 17. *Kodeksu Justyniana* (CI 5, 17, 10).

³⁴ Por. A. DĘBIŃSKI, *Divortium*, w: A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA (red.), *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego. Podstawowe pojęcia*, Warszawa 2016, s. 121.

Jeśli za pośrednictwem czarowników i czarownic, wskutek potajemnego i dokuczliwego, lecz zawsze i wszędzie niezgodnego z wolą Boga działania diabła, nie dojdzie do współżycia, należy zachęcić tych, którym się to przydarzy, aby ze skruszonym sercem i pokornym duchem uczynili czyste wyznanie przed Bogiem i kapłanem ze wszystkich swoich grzechów i aby zadośćuczynili Panu kosztownymi łzami, hojną jałmużną, modlitwą i postem. A poprzez egzorcyzmy i inne działania medycyny kościelnej, duchowni Kościoła powinni zabiegać o uzdrowienie takich osób, o ile pozwoli na to Pan, który dzięki modlitwie uzdrowił Abimeleka i jego dom. Jeżeli ci nie będą w stanie się wyleczyć, będą mogli się oddzielić. Ale gdy już zawrą nowe małżeństwo, nie będą mogli się pojednać z tymi, z którymi żyli zjednoczeni w ciele, ani z tymi wcześniejszymi, których opuścili, nawet jeśli możliwość współżycia została im przywrócona³⁵.

Hinkmar, arcybiskup Reims (845-882), przyczynę impotencji upatrywał w działaniu ludzi zajmujących się czarami oraz diabła. Małżonkowie dotknięci tą przypadłością byli zobowiązani do wyznania grzechów oraz zadośćuczynienia Panu Bogu uczynkami pokutnymi i żalem wyrażonym przez łzy. Środkiem do uzdrowienia, stosownie do domniemanej przyczyny impotencji, miały być egzorcyzmy oraz inne duchowe środki pomocowe, jakimi dysponował Kościół. Dopiero po zastosowaniu przepisanych środków i przy braku oczekiwanego skutku można było uznać małżeństwo za nieważnie zawarte,

³⁵ Tłumaczenie J. Afonin. B 15, 69: „*Higmarus Remensis archiepiscopus. De matrimonio iunctis si coire non possunt. Si per sortiarias atque maleficas, occulto sed nunquam uel nusquam iniusto Dei iudicio permittente et diabolo preparante, concubitus non sequitur, hortandi sunt quibus ista eueniunt, ut corde contrito et spiritu humiliato Deo et sacerdoti de omnibus peccatis suis puram confessionem faciant, et profusis lacrimis et largioribus elemosynis et orationibus atque ieiuniis Domino satisfaciant. Et per exorcismos ac cetera medicine ecclesiastice munia ministri ecclesie tales quantum annuerit Dominus, qui Abimelech ac domum eius orationibus sanauit, sanare procurent. Qui forte si sanare non potuerint, separari ualebunt. Sed postquam alias nuptias expetierint, illis in carne uiuentibus quibus iuncte fuerint, prioribus quos reliquerant, etiam si possibilitas concumbendi eis reddita fuerit, reconciliari nequibunt*”. Por. ID 8, 194; IP 6, 117; c. 4, C XXXIII, q. 1.

skoro – mając na uwadze respektowanie zasady nierozzerwalności małżeństwa – zezwalano na zawarcie nowego związku.

Z powyższego cytatu można wnioskować, że chodziło o impotencję względną, która mogła z biegiem czasu ustąpić, jak i o impotencję absolutną. Opisana sytuacja odnosi się do przeszkody zrywającej, która czyni małżeństwo nieważnym (por. kan. 1084 § 1 KPK 83). Wobec powyższego zawarcie ponownego związku, w którym ta dolegliwość ustąpiła oraz przy braku innych przeszkód i defektów zgody na jego zawarcie, skutkuje jego nierozzerwalnością. Logiczna jest więc dyspozycja zabraniająca powrotu do osoby, z którą zawarto pierwsze – nieważne małżeństwo, z uwagi zawarcia nowego – ważnego małżeństwa. Zakaz ten nie dotyczył osób, które nie weszły w nowy związek.

Z powyższą dyspozycją zdają się stać w sprzeczności inne okoliczności opisane w 85. fragmencie:

B 15, 85: *Tamže. Žona nie powinna być odrzucona z powodu jakiegokolwiek słabości ciała*

Jeżeliby na przykład ktoś miał żonę niepłodną, brzydką, ułomną, ślepą albo głuchą lub kulawą, schorowaną i dotkniętą dolegliwościami, lub czymkolwiek innym, co można sobie najstraszniejszego i najobrzydliwszego pomyśleć, ale wolną od nierządu, to ma to wszystko znieść w imię wierności i wspólnoty małżeńskiej³⁶.

Przytoczony fragment pochodzi z dzieła Augustyna z Hippony zatytułowanego „O kazaniu Pana na górze” (I, 18, 54). Podaje on, że poza przypadkiem nierządu, którego dopuściłaby się kobieta, żadne inne okoliczności nie uprawniają do rozstania się z żoną. W kontekście

³⁶ Por. E. STANULA, *Św. Augustyn. O kazaniu Pana na górze. Do Symplicjana o różnych problemach. Problemy ewangeliczne*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. XLVIII, Warszawa 1989, s. 57. B 15, 85: „*Idem. Quod non sit abicienda uxor pro qualibet carnis infirmitate. Si uxorem quisque habeat, siue sterilem, siue deformem corpore, siue debilem membris, uel cecam, uel surdam uel claudam, uel si quid aliud, siue morbis et doloribus laboribusque confectam, et quicquid excepta fornicatione cogitari potest uehementer horribile pro societate et fide sustineat*”. Por. ID 8, 238; IP 6, 104; c. 18, C XXXII, q. 5.

tematu niniejszego opracowania nietrudno sobie wyobrazić, że takie przypadłości, jak brzydota, poważne choroby i dolegliwości oraz to, co kryłoby się pod użytymi określeniami „najstraszniejsze” i „najo-brzydliwsze”, co można by sobie pomyśleć o kondycji żony, mogłoby przecież stanowić czynnik wywołujący impotencję względną, która, jak już tu zostało ustalone, była wystarczającym powodem do uznania małżeństwa za nieważne.

Kwestia cudzołóstwa, czyli pozamałżeńskich stosunków płciowych, znalazła swoje miejsce we fragmentach 83. i 84. zaczerpniętych z tego samego dzieła Augustyna z Hippony:

B 15, 83: *Augustyn, O kazaniu Pana na górze. Żony nie należy łatwo odsyłać, lecz wszystkie kłopoty, za wyjątkiem nierządu, należy znosić*

Pan dla potwierdzenia tego, żeby żon nie porzucono łatwo, podał tylko jedną przyczynę – nierząd. Natomiast wszelkie pozostałe uciążliwości, jeśli by jakie zaistniały, nakazuje znosić dzielnie na mocy wierności i czystości małżeńskiej. Cudzołożnikiem nazywa się także tego męża, który by pojął żonę porzuconą przez męża³⁷.

B 15, 84: *Tamże. Nie wolno mężczyźnie po rozwodzie z żoną poślubić innej ani kobiecie poślubić mężczyznę, ani z kimkolwiek cudzołożyć*

Może się zdarzyć, że ktoś porzucił żonę z powodu cudzołóstwa, co Pan chciał uznać za wyjątkową przyczynę. A więc, jeżeli ani jej nie wolno wyjść za mąż za życia męża, od którego odeszła, ani jemu nie wolno pojąć innej za życia tej żony, którą

³⁷ Por. E. STANULA, *Św. Augustyn. O kazaniu Pana na górze...*, s. 48, B 15, 83: „*Aug' de sermone Domini in monte. Vxorem non facile dimittendam esse, sed preter fornicationem uniuersas molestias sustinendas. Dominus ad illud confirmandum ut non facile dimittatur uxor, solam fornicationis causam excepit, ceteras uero uniuersales molestias si que extiterint iubet pro fide coniugali et pro castitate fortiter sustineri, et mechum dicit etiam uirum qui eam duxerit que soluta est a uiro*” (I, 14, 39). Por. ID 8, 237a; IP 7, 4a; c. 6, C. XXXII, q. 7.

porzucił, to tym bardziej niedozwolone są grzechy nieczyste popełnione z byle kim³⁸.

Iwo z Chartres powołując się na nauczanie Augustyna potwierdza, że jedynie cudzołóstwo żony usprawiedliwia jej oddalenie. Sytuacja ta nie uprawnia jednak małżonków do ponownego zawarcia małżeństwa, co świadczy o tym, że uznawano, iż nawet w takiej sytuacji węzeł małżeński nadal istnieje. Podobnie nie oznacza to zgody na kontakty seksualne z jakąkolwiek inną osobą, ponieważ zawsze takie akty będą grzechami nieczystymi. Wszelkie inne uciążliwości zaistniałe w małżeństwie nakazywał znosić w imię przyrzeczonej wierności i czystości małżeńskiej.

Zakończenie

Iwonowi z Chartres nie udało się w *Triparticie* uniknąć błędów w postaci uzgodnienia sprzecznych rozwiązań prawnych, także w dziedzinie prawa małżeńskiego. Nie przekreśla to jednak wartości dzieła, które odegrało tak wielką rolę w Kościele przed pojawieniem się i upowszechnieniem *Dekretu* Gracjana. Ten ostatni, który również nie ustrzegł się uchybień tej samej natury, sam korzystał ze zbiorów Iwona, co widać na przykładzie zestawionych z cytowanymi fragmentami odniesieniami w dziele Bolońskiego Mistrza. Owoc pracy kompilatorskiej Iwona z Chartres jest o tyle ważny i cenny na polskim gruncie, że stanowił pierwszy udokumentowany zbiór przepisów prawa kanonicznego, jakim posługiwał się Kościół na ziemiach polskich na przełomie XI i XII wieku.

Wyniki analiz dotyczących waloru prawnego aktu małżeńskiego na płaszczyźnie prawa małżeńskiego zawartego w *Collectio tripartita*

³⁸ Por. E. STANULA, *Św. Augustyn. O kazaniu Pana na górze...*, s. 48, B 15, 84: „*Idem. Non licere uiro dimissa uxore aliam ducere, nec uxori uirum, nec cum quibuslibet stupra committere. Fieri potest ut uir dimittat uxorem causa fornicationis, quam Dominus exceptam esse uoluerit. Iam uero si nec illi nubere conceditur uiro uiuo a quo recessit, neque huic alteram ducere uiua uxore, quam dimisit, multo minus fas est illicita eos cum quibuslibet stupra committere*” (I, 14 39). Por. ID 8, 237b; IP 7, 4b; c. 4, C. XXXII, q. 7.

mogą zaskakiwać nam współczesnych. Trzeba jednak przy ich ocenie mieć na uwadze zupełnie inną wrażliwość ludzi tamtej epoki. Dysponowali oni niezwykle szczupłą wiedzą z zakresu medycyny i seksualności człowieka, co niewątpliwie wpłynęło na kształt przyjętych norm, które dzisiaj mogą rodzić zdumienie. Nie sposób jednak nie zauważyć wyraźnie zarysowujących się już wtedy rozwiązań prawnych, które dzisiaj znajdują się w prawie kodeksowym Kościoła katolickiego, a które krystalizowały się do dzisiejszej postaci nierzadko przez szereg wieków. Tak więc pierwsze dzieło kompilatorskie Iwona z Chartres zasługuje nie tylko na uznanie, ale i na dogłębne badania naukowe jemu poświęcone.

References

Źródła

- AUGUSTINUS, *De Bono Coniugali liber unus*, w: https://www.augustinus.it/latino/dignita_matrimonio/index.htm [dostęp: 24.03.2025], tekst polski w: A. ECKMANN (red.), *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, Lublin 2003.
- AUGUSTINUS, *De sermone Domini in monte*, w: <https://www.augustinus.it/latino/montagna/index2.htm> [dostęp 24.03.2025], tekst polski w: STANULA E., Św. Augustyn. *O kazaniu Pana na górze. Do Symplicjana o różnych problemach*. Problemy ewangeliczne, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. XLVI, Warszawa 1989.
- AUGUSTINUS, *Questionum in Heptateuchum libri septem*, w: https://www.augustinus.it/latino/questioni_ettateuco/index2.htm [dostęp 24.03.2025], tekst polski w: STANULA E., Św. Augustyn. *Problemy Heptateuchu. Część pierwsza. Księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. XLVIII, Warszawa 1990, A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Synody i kolekcje praw. Tom VI. Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, Kraków 2011.
- BEDAE VENERABILIS, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, w: <https://archive.org/details/venerabilisbedae00bede/page/n9/mode/2up> [dostęp 24.03.2025], tekst polski w: SALAMONOWICZ-GÓRSKA I., *Beda Czcigodny. Dzieje Kościoła Anglów. Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. LXXIV, Warszawa 2020.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), pars. II, s. 1-317. *Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany przez Papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022.

Corpus Iuris Canonici Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg, vol. I, Graz 1955.

IVO CARNOTENSIS, *Collectio trium partium*, w: Kraków, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. MS KP 84; Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Biblioteka Katedralna, sygn. MS 25; https://ivo-of-chartres.github.io/tripartita/trip_a_1.pdf [dostęp 24.03.2025]; [https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,_Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex_Decretis_Romanorum_Pontificum_\[01\],_LT.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,_Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex_Decretis_Romanorum_Pontificum_[01],_LT.pdf) [dostęp 24.03.2025].

IVO CARNOTENSIS, *Decretum*, w: *Patrologia Latina* 161, 47-1036.

IVO CARNOTENSIS, *Panormia*, w: *Patrologia Latina* 161, 1038-1344.

T. MOMMSEN, P. KRÜGER (red.), *Corpus Iuris Civilis*, vol. I, Berolini 1954.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, *Biblia Tysiąclecia*, wyd. V, Poznań 2000.

SONDEL J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, wyd. 2., Kraków 2005.

Tripartita B, with concordance to Ivo, „Decretum”, w: [https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex_Decretis_Romanorum_Pontificum_\[09\],_LT.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1040-1116,Ivo_Carnotensis,_Excerpta_Ex_Decretis_Romanorum_Pontificum_[09],_LT.pdf) [dostęp 24.03.2025].

Literatura

BRETT M., *Ivo de Chartres*, w: J. OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. IV, Pamplona 2012, s. 850-852.

BRETT M., *Panormia*, w: . OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. V, Pamplona 2012, s. 890– 892.

BRETT M., *Tripartita (Collectio)*, w: . OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. VII, Pamplona 2012, s. 699–701.

DĘBIŃSKI A., *Divortium*, w: A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA (red.), *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego. Podstawowe pojęcia*, Warszawa 2016, s. 120-122.

HEMPEREK P., GÓRALSKI W., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*. t. 1, cz. 1., *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Lublin 1998.

JOŃCA M., *Coitus*, w: A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA (red.), *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego. Podstawowe pojęcia*, Warszawa 2016, s. 67-68.

KÉRY L., *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature, History of Medieval Canon Law*, t. I, Washington, D.C. 1999, s. 244–260.

KOSONOWSKI M., *Legacja Gwalona z Beauvais w Polsce w 1103 roku*, *Roczniki Historyczne* 81 (2015), s. 57-85.

NOWAK P., *Legacja Galona, biskupa-elektu Beauvais do Polski w 1104 roku i „Collectio tripartita”*, *Przegląd Historyczny* 105 (2014) z. 3, s. 425-433.

NOWAK P., *The manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland*, w: B.C. BRANSTON, K.G. CUSHING (red.), *Bishops, Texts and the Use of Canon Law around 1100. Essays in Honour of Martin Brett*, London – New York 2008, s. 91-109.

ROLKER CH., *Decreto de Ivo de Chartres*, w: OTADUY, A. VIANA, J. SEDANO (red.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, t. II, Pamplona 2012, s. 972-974.
SUBERA I., *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Warszawa 1977.

Nota o autorze

Ks. Andrzej Sacher – kapłan diecezji katowickiej, doktor nauk prawnych w dyscyplinie prawo kanoniczne, adiunkt w Katedrze Historii, Teorii i Norm Ogólnych Prawa Kanonicznego, sędzia diecezjalny, członek Zespołu ds. konsultacji prawnokanonicznych przy Fundacji Świętego Józefa Konferencji Episkopatu Polski, członek Stowarzyszenia Kanonistów Polskich.